

Ибрагимова А.

УНГУ СӨЗДӨРДҮН ТЫБЫШТЫК ТҮЗҮЛҮШҮ

УДК: 809.434.1(575.2) (04)

Кыргыз адабий тилин ар тараптуу иликтөөдө лексика сыяктуу маселелерге кайрылбай коюуга болбойт. Бул макалада түрк тилдериндеги уңгунун тыбыштык түзүлүшүнө байланыштуу маселелер каралган.

Негизги сөздөр: лексика, адабий тил, маселе, сөз.

The All-round study Kyrgyz literary language without study research: investigation of such massive problems impossible, as lexicon. In this article considered the structure of root in the study of turkie languages.

Key words: lexicon, literary language, problem, word..

Тилди тарыхый аспектиде изилдөөдө сөздөгү тыбыштык өз ара ширелиштерди жана алардын бири-бирине тийгизген таасирлерин, морфемаларды жана ошондой эле алардын тизмектелишин, жаңы сапатка өтүшүн ж.б. көптөгөн ушуга окшогон тилдик кубулушттарды аныктоо – тилдин негизги милдеттеринин бири болуп саналат.

Байыркы түрк тилдериндеги уңгуга байланыштуу маселелер түркологдордун көңүл борборунда болуп келген. Уңгунун тыбыштык түзүлүшү боюнча С.Е.Малов, А.Н.Кононов, Н.А. Баскаков, Д.М.Насилов, И.А.Батманов, Б.М.Юнусалиев сыяктуу белгилүү совет окумуштууларынын салмактуу эмгектери бар.

Рун жазма эстеликтери Орхон-Енисей байыркы түрк жазууларынын эң алгачкылары болуу менен азыркы бардык түрк тилдеринин. Анын катарында кыргыз тилинин баа жеткис негизги булагы экендиги талашсыз. Эстеликтин мазмунун түзгөн санжыра, ыр, макал ж.б. байыркы түрк элинин маданияты, каада-салты, жашоо-шартынан эле кабар бербестен, азыркы түрк тилдеринин ошол доордогу тилдик курамынан, т.а. сөздүн этимологиясын аныктоодо көп маалыматтарды алууга болот. Г.Айдаров Орхон-Енисей, Талас эстеликтериндеги жазуулардын лексикасын, терең изилдөөгө алып, бир муундуу уңгулардын тыбыштык түзүлүшү боюнча атоочтук жана этиштик деп бөлүштүрөт. Байыркы түрк тилдеринде бир муундуу атоочтук уңгулардын алты тибин (Г, СГ, ГС, СГС, ГСС, СГСС) жана бир муундуу этиштик уңгулардын беш тибин (ГС, СГ, СГС, ГСС, СГСС) көрсөтөт. [Айдаров Г. 1971, 190-6.].

XI кылымда жашап өткөн улуу ойчул, лингвист-энциклопедист Махмуд Кашгаринин «Түрк тилдеринин сөздүгү» («Дивану лугати-ат түрк») азыркы жандуу түрк тилдеринин бардыгына тиешелүү эстелик экендиги белгилүү. Махмуд Кашгари өзүнүн эмгеги тууралуу «Мен түрк, түркмөн, өгүз, чыгыл, ягма, кыргыздардын шаар. кыштак, жайлоолорун кеп жыл бою кзип чыгып. алардын сөздөрүн, макал-лакаптарын жыйнадым. Жакшылап тартипке келтирдим, кеенербес мурас болсун учун китеп кылып жараттым» - деп, жазган. [Махмуд Кашгари. 2011. 35-

6.] Т.А. Боровков аталган эмгектин грамматикалык түзүлүшүнө терең изилдөө жүргүзүп, СГС түзүлүшүндөгү бир муундуу уңгу башка муун турлөрүнн салыштырмалуу басымдуу кеп кездешерин көрсөтөт. [Т.А. Боровков, 1967, 45-6.] Ал эми Х.Г.Нигматов Махмуд Кашгаринин сөздүгүнө таянып, СГ тиби-келип чыгышы боюнча байыркы уңгу, ал эми СГС түзүлүшүндөгү бир муундуу этиштик уңгуларды туундуу уңгу катары эсептейт. [Х.Г. Нигматов, 1970,43-6.]

Түрк тилдериндеги алгачкы уңгулардын тыбыштык түзүлүшүн биринчилерден болуп илимий изилдөөгө алган окумуштуу В.В. Радлов СГ түзүлүшүндөгү алгачкы уңгулар түрк тилдеринде кийин пайда болгон жана ал бир топ уңгулардын башаты дейт. [Radloff W. 1906]. Анын пикирине таянып Г.И.Рамстедт, В.Банг, А.Зайончковский, А.Н.Кононов, И.В. Кормушин, Н.А.Баскаков, Б.М.Юнусалиев ж.б. түрк уңгуларынын тыбыштык түзүлүшү боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүшкөндүгү маалым.

Агглютинацияланма тилдерге сөздөрдүн составдык бөлүктөрүнүн белгилүү тартипте тиз- мектешүүсү мүнөздүү. Сөздүн ар бир бөлүгүнүн чеги айкын ажырап турат. Мисалы, кырг. ат+чан+дар, азерб. Балыг+чы+лыг, як. эм+тээ (эмдее, дарылоо).

Түрк тилдериндеги уңгу - бул лексикалык мааниге ээ болгон морфологиялык бирдик. Азыркы учурда тилдердин грамматикалык категорияларын - атооч сөз түркүмдөрү, этиш, сырдык сөз, тууранды сөз, кызматчы сөздөрдү терең изилдөөнү талап кылат. Байламта. бөлүкчө, мүчөлөр толук маанилүү негиздерден келип чыккандыгы белгилүү. Ал эми айрым уңгуларды алгачкы түзүлүшүн алардын өзгөрүшүндөгү фонетикалык мыйзам ченемдүүлүктөрүн тактоо кыйынчылыктарды туудурат. Алсак, баш //бас пас//пус деген сөздүн алгачкы фонетикалык түзүлүшүн тактоо кыйын. Э.В. Севортян баш (баш), А.М. Щербак - паш? [Э.В. Севортян ЭСТЯ. Б, 87-6].

Түрк тилдеринин катарында сөздүн же уңгунун башында «таза» үндүүлөр келбейт. Мисалы, казак тилинде о, ө, е сөз башында колдонулбайт. Ошондуктан ол 'он', ел 'народ' орфограммалары төмөндөгүдөй окулат:[wol],[jel]. Бул кубулуш түрк тилдеринде жетишерлик деңгээлде изилденген эмес, ошондуктан ГС, СГС тибиндеги уңгулардын түзүлүшүн тактоодо кыйынчылык келтирерин К.М. Мусаев өзүнүн эмгегинде баса белгилейт [К.М.Мусаев. 1984, 82-6.] Ал эми А.Н. Кононов уңгулардын түзүлүшүн аныктоо оор маселелердин бири деп туура белгилеген: «В силу динамической природы аффиксальных морей структура тюркского слова — в части деления на корневую и аффиксальную морфемы — чрезвычайно трудно поддается анализу. Постоянно действующий механизм видоизменения корневой морфемы связан: 1) с потерей

продуктивности отдельных аффиксальных морфем: глагол багла 'связывать' распадается на две морфемы — баг + ла-; баг исторически состоит из корня ба-'связывать' + г — аффикс отглагольного образования имен; 2) с фонетическими преобразованиями слова: бо + -л- > ол- 'быть'; таш + -ык > чык- 'выходить'; ба + н > ман 'я' и др.» [А.Н.Кононов. 1971, 120б.]

В. Котвич түрк тилдерине СГ түзүлүшүндөгү бир муундуу уңгунун башка түзүлүштөгү уңгуларга салыштырмапуу алгачкы экендигине таянат. Н.А. Баскаков В. Котвичтин СГ тибинин алгачкы уңгу деген теориясын четке кагып, байыркы жана азыркы уңгулардын ичинде жокко эсе экендигин айтат, аны СГС тибиндеги уңгуларга салыштырмалуу карап, бардык уңгуларды зеке алганда 76% түзөт деп көрсөтөт. Н.А. Баскаковдун пикири боюнча каракалпак тилинде негизги уңгу С + Г + С түзүлүшүндө деп эсептейт. Уңгунун бул тибинин байыркылыгына таянып, убакыттын өтүшү менен кийин СГС тибиндеги уңгунун баштапкы уңсуздун редукцияланышы менен (С) + Г + С жана уңгунун акыркы уңсузунун түшүшү менен С + Г + (С) — эки тиби т.а. ГС, СГ түзүлүшүндөгү уңгулар пайда болгон деп түшүндүрөт. [Н.А.Баскаков. 1952, 100-б.]

Г, СГ, ГС түзүлүшүндөгү уңгулардын бар экендигин көптөгөн окумуштуулар В. Котвич, А.Зайончковский, Б.М.Юнусалиев ж.б. өзүлөрүнүн эмгегинде далилдерди келтиришкен. А.Зайончковский түрк тилдериндеги С + Г түзүлүшүндөгү бир муундуу этиштик уңгунун алгачкылыгы тууралуу көз карашын билдирет. Анын жыйнаган материалдарына таянсак, түрк тилдеринде өзгөчө орто кылымдардагы эстеликтерде С + Г тибиндеги бир муундуу этиштик уңгулар басымдуулук кыларын көрсөтөт. Өзүнүн көз карашын далилдөөдө А.Зайончковский С + Г түзүлүшүндөгү 11 уңгуну мисал катары келтирет: ба-'связывающий', йу-'мыть', йи-,йе-'есть'; ку-'охранять', ка-'складывать', ко-'поставить', са-'считать', сы-'разрушать', су-'тянуть', ти-,те-'говорить', ту-'запужать'. Жогоруда аталган бир муундуу уңгулардын бардыгына -п- өздүк мамиленин мүчөсү улашып, туунду формада кездешет. Мисалы, 1) Ба-п-'повязать себе', Орхон-Енисей эстеликтеринде ban-tum 'я повязал себе' деген сөз көп кездешет. Ал эми Махмуд Кашгаринин эстелигинде banug 'быть привязанным' деген сөздүн курамында бар. 2) tu 'заграждать дорогу' уңгусунан tu-n- 'быть закрытым', tu-1- Махмуд Кашгаринин эмгегинде 'бить, ударять (мяч)', tu-S- 'встречаться', tu-t- 'поймать, схватить' деген туунду негиздер келип чыккант болуш керек. [Зайончковский А. 1961. 28-б.]

Ал ошондой эле түрк тилдеринде бир бир муундуу уңгулардын Г, СГ, ГС СГС терт тибин көрсөтөт. И.В.Кормушин да уңгусунун өнүгүшүнө анализ жасоо менен төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарат. «На разных этапах праязыкового состояния существовали корни типа СГ (1 этап), СГ + С>СГС (2 этап), после чего уже у некоторых корней произошло падение второго согласного.» [Кормушин И. В. 1971, 11-б.]

Ал эми А.Н. Кононов Г, СГ, ГС түзүлүшүндөгү уңгуну түрк уңгуларынын кыска формасы катары эсептейт. Ал эми СГС түзүлүшүндөгү уңгуга морфо-

логиялык анализ жүргүзүүдө акыркы үңсүзү этиштик уңгуларда мамиле ыңгайын же атоочтук уңгуларда сөз жасоочу мүчө деп аныктайт. [А.Н.Кононов. 1980, 76-б.] Б.М. Юнусалиевдин СГС тибиндеги уңгулардын айрымдарын уңгу мүчөгө ажыратууга (СГ+С) болорун А.Н. Кононовдун пикири дагы бир жолу тастыктайт.

К.М. Мусаев «Лексикология тюркских языков» деген эмгегинде «Б.М.Юнусалиев байыркы түрк тилдеринде бир муундуу уңгулардын 4 тибин көрсөтөт: 1) Г: у 'сон'; 2) С + Г: са- 'считать'; 3) Г + С: ат- 'конь'; 4) С + Г + С: кел- 'приходить', кет- 'уходить'. СГС тибин шарттуу мүнөздө кароого болот. Себеби грамматикага таянуу менен азыркы учурда жак-, жан-, жал- ж.б.у.с. сөздөрдү уңгу мүчөгө ажыратууга болот» деген пикирин кубаттап, кел- (ке + л), кет- (ке + т) сыяктуу айрым этиштерден уңгу жана мамиле категориясынын мүчөлөрүн (-л,-т) белуп көрсөтөт. [Юнусалиев Б. М. 2005, 248-б.]

Жалпы түрк тилдериндеги бир муундуу уңгулардын түзүлүшү боюнча төмөндөгүдөй бөлүштүрөт:

1. Бир элементуу уңгу — уңдуу тыбыш (Г) (айрым уңгулар татаал түзүлүштөгү уңгудан келип чыгышы мүмкүн).

2. Эки элементүү уңгу: а) ГС (бул түзүлүштөгү уңгулардын айрымдары СГС түзүлүшүндөгү уңгунун баштапкы үңсүзүнүн түшүп калышынан п.б. мүмкүн. Мисалы, огуз тилдеринде бол- этишинин ол- формасына өтүшүн айтууга болот.

б) СГ түзүлүшүндөгү уңгу (айрым уңгулар СГС түзүлүшүндөгү бир муундуу уңгулардын акыркы уңсузунун түшүшүнөн п.б. мүмкүн).

3. Үч элементүү уңгулар: а) СГС (айрымдары СГ уңгусуна мүчөнүн жалганышы аркылуу жасалышы мүмкүн.

б). ГСС (бул түзүлүштөгү уңгулардагы үңдүү үңсүз тыбыштардын айкашы төмөндөгүдөй эрежеге баш ийет: биринчи үңсүз тыбыш жасалыш ыгы боюнча мурунчул болушу керек (көбүнчө — л,р,н ; айрым учурда — н,м,й; ал эми экинчи үңсүз — каткалан үңсүз тыбыштар:с,т,к. Мындай уңгулардын кээ бирлери ГС түзүлүшүндөгү уңгуларга мүчөлөрдүн жалганышы менен жасалышы дагы толук мүмкүн.

4. Торт элементүү уңгулар — СГСС. Бул түзүлүштөгү уңгулардын көпчүлүгү тууранды сөздөр болуп эсептелет. Г, СГ, ГС, СГС, СГСС, ГСС түзүлүшүндөгү уңгуларды баса белгилеп, түрк тилдериндеги уңгулардын түзүлүшү боюнча алгачкы деп айрымдарын бөлүүгө болбойт деген жыйынтык чыгарат. [К.М. Мусаев. 1984,91-6.]

Колдонулган адабияттар:

1. Айдаров Г.А. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971.Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. - М., 1952.
2. Зайончковский А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках// Вопросы языкознания. — 1961. —№2.
3. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-XI вв.) - Л., 1980.
4. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздугу. - Б., 2011.
5. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. - М., 1984.